

KAPITTEL 7

Menneske og dyr i grenseland – om rettar, rettferd og rett ferd i utmarka

Frode Flemsæter

Ruralis – Institutt for rural og regionalforskning

Katrina M. Brown

The James Hutton Institute

Abstract: In this chapter, we examine how people and animals have co-created borders, land rights and practices in outfields (*utmark*) in Norway. Further, we examine how this plays a part when change and increasing diversity is managed. We do this by examining conflicts arising between farmers, landowners and reindeer herders in Norway, resulting from policy imperatives towards agricultural diversification. We find that different stakeholders with rights that are relevant in this context may have different capacities to respond when valuations of outfield resources change, and that the human-animal relations in reindeer herding are having a particular impact on these capacities. We argue that the current regulatory system negotiating the interests of different stakeholders with rights struggles to comprehend or deal with issues of animal agency and mobility in reindeer-herding practices. We propose that Haraway's concept of *response-ability* can be useful to help make more-than-human agency more visible, and therefore better accounted for, in the unsettling and resettling of property relations in the Norwegian outfields. This allows us to understand more precisely how human-animal relations, in our case relations between reindeer and reindeer herders, affect the responses available to the various stakeholders when land and land-use rights in the outfields are negotiated.

Keywords: borders, animals, rights, justice, space

Innleiing

Grenser teikna på kart og skildra i tilhøyrande dokument er kanskje det mest brukte verktøyet i moderne arealforvaltning – for å regulere og styre aktivitet, og for å halde orden på ein elles komplisert røyndom. Men grenser kan vere så mangt. Spør vi Store norske leksikon (2021), så er *grense* ei linje som skil eit område frå eit tilstøytande område. Det høyrst både tilforlateleg og praktisk ut. Men så lenge det er menneske som har trekt grenselinjene, kan dei stillast spørsmål ved, diskuterast og flyttast. Grenser kan vere fysiske, dei kan være opplevd eller dei kan vere konstruert for eit bestemt formål. Nokre typar grenser er det juridisk kraft i, medan andre er symbolske. Grenser er ein forvaltningsreiskap, dei identifiserer oss og dei strukturerer rettane våre, kven vi samhandlar med, og kven vi byggjer fellesskap med. Og som historia har vist oss – kven vi kjem i konflikt med.

Grenser og gresnedragingar blir meir komplisert når vi går frå det universelle og abstrakte mot det konkrete. Så lenge det er ei lita gruppe menneske som styrer kvar grensa skal gå, så kan gresnedragingar vere temmeleg rett fram. Det var ikkje måte på kor «rett fram» det var for kolonimaktene å trekkje grenselinjer med kart og linjal i Afrika og Nord-Amerika så lenge dei som budde der frå før, ikkje vart tekne med på råd. Fullt så rett fram er det ikkje å følge elveløp, fjordar og fjell, men topografien har ofte vore utgangspunkt for funksjonelle og kulturelle grenser, og etter kvart administrative grenser, mellom land, kommunar eller grender. Vanskeleg blir det når menneske er ueinige om kor grensa skal gå, og enda meir innfløkt blir det når vi òg tek mål av oss å forvalte dyr og planter ved hjelp av grenser. Da er vi nøyddde til å halde oss til dei til dels nokså flytande grensene dei ulike artane praktiserer, sjølv om vi gjer vårt beste for å trekkje grenser rundt dei – anten det er ulv, reinsdyr eller raude- og svartelisteartar. «Grenselaust» krevjande blir det når grenser som er avgjerande for folk sine eigedommar og rettar, er skapt på grunnlag av eit samspel mellom menneske og dyr sin skiftande og fleksible arealbruk.

I dette kapittelet skal vi sjå nærare på nettopp dette – korleis grenser og tilhøyrande rettar kan vere skapt gjennom eit samspel mellom menneske og dyr, og vidare korleis dette kompliserer gresnedragingar som vi gjerne

ønskjer å gjere for å handtere endringar og mangfald i utmarka. Spesielt skal vi ta for oss korleis samspelet mellom dyr og menneske verkar på folk sitt høve til å respondere på endra verdsetting av utmarksressursar og tilhøyrande forvaltningspraksisar. Utgangspunktet vårt er forskning vi har gjort på møtet mellom den sør-samiske reindriften og ei rekkje andre utmarksbrukarar og interessentar i den midt-norske utmarka.

Endra utmarksferd

Utmarka har i hundrevis av år vorte sett på som ein utvida del av gardsbruka og inngått som ein viktig del av bondefamiliane sin hushaldsøkonomi. Utmarka er definert i friluftslova (1957) som alt som ikkje er innmark. Det vil seie det aller meste av areal som ikkje er bygd på eller dyrka. Innmarka ligg tett til garden, innramma av klare grenser, og innanfor desse grensene kontrollerer eigarane i stor grad ressursane på eigedommen slik dei vil. I utmarka derimot, har ein på ulike vis organisert seg slik at fleire har hatt tilgang til å utnytte ressursar på dei same areala, uavhengig av kven som eig grunnen. I utmarka kan ulike folk ha bruksrettar til eksempelvis sauebeite, reinbeite, fiske, jakt, sanking, skogsdrift, uttak av ved og friluftsliv, nærast side om side. Men når «tida og tilhøva», som det står i fjellova,¹ endrar seg, så blir det eksisterande – både bruken og brukarane – utfordra.

I dei siste par tiåra har nemleg utmarka vorte verdsett på stadig nye måtar. Stadig fleire aktørar interesserer seg for utmarka, samstundes som mykje av den etablerte utmarksbruken framleis held stand. Ein kan seie at det i den seinare tida har gått føre seg ei relativt storstilt *kommodifisering* – varegjerung – av den norske utmarka (Flø, 2011; Rønningen & Flemsæter, 2016). Utmarksressursar blir altså på ulike måtar omgjort til ei vare. Ei slik varegjerung kjem ifølgje filosofen Steven Best (1989) i tre ulike former. Den første forma for varegjerung av ein ressurs er når bytteverdien overstig bruksverdien. Eit eksempel på dette er når beiteressursen går over frå å nyttast til å produsere mat til eige bruk til å produsere ei

1 Lov om utnyttning av rettar og lunnende m.m. i statsallmenningane (fjellova). <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1975-06-06-31>

matvare for sal. Den andre forma er når folk konsumerer omgjevningar som andre har laga – når beitelandskapet blir ei verdifull kulisse for folk som bur i lokalsamfunnet, eller for dei som bruker utmarka til rekreasjon. Den tredje forma for varegjerung er når det er representasjonen, ikkje materialiteten, som blir tillagt verdi. Medan *materialiteten* er handfast og fysisk, så er *representasjonen* måten vi framstiller noko på. For eksempel gjennom bilde eller tekst. Så når vi tek eit bilde av oss sjølv i beitelandskapet og legg dette ut i sosiale medium for å framstille oss på ein bestemt måte, så er det representasjonen, framstillinga, som blir tillagt verdi. Sjølv om vi for så vidt kan sjå ei tidslinje gjennom desse formene for varegjerung frå mange hundre år gamal beitebruk til dagens postar på Instagram, så er det samstundes slik at alle tre formene gjer seg gjeldande når vi ser på korleis utmarksressursane blir utnytta i dag.

Denne varegjerunga av utmarksressursar er ei sterk drivkraft for mykje av den utviklinga vi ser i utmarka (Flø, 2011; Rønningen & Flemsæter, 2016, sjå òg introduksjonskapittelet til denne boka). Hyttebygging, energi-produksjon og eit endra friluftsliv er mellom anna eksempel på dette. Som forskarar har vi følgd med på utmarksbruk og utmarksforskning over ei tid, og ein observasjon vi har gjort oss, er at det i takt med den utvida og endra utmarksbruken ser ut som om behovet for grenser – behovet for å skilje deg frå meg, ditt frå mitt og ein ressurs frå ein annan – er aukande. Det har vore byttesteinar og -tre i utmarka i uminnelege tider, men no er det mange som ferdast rundt i utmarka og leitar etter krysset i storfurua og skrapar mose av store steinar som stikk opp frå lyngen. For med kommodifiseringa av utmarka har utmarksgrensene fått auka merksemd og ny verdi, og da oppstår det gjerne eit behov for å trekkje nye grenser eller fornye dei gamle.

Desse observasjonane, og nysgjerrigheita som dei vekte, var grunnen til at ei gruppe forskarar for nokre år sidan etablerte eit forskingsprosjekt² der vi ville ta ein tur utanfor skigarden i den midt-norske utmarka. Reindrifta har vore ein sentral utmarksbrukar over store areal i lang,

---

2 «Reindrift og kommodifisering av utmarka i sørsamiske område – hvordan etablerte rettigheter og praksiser blir utfordret» (Rural Rein). Prosjektet vart leia av Ruralis og finansiert av Norges forskningsråd (prosjektnr. 199365). Andre relaterte publikasjonar frå prosjektet er Rønningen & Flemsæter, 2016 og Brown et al., 2019.

lang tid, og det er ei næring som kjem i inngrep med og i vesentleg grad blir påverka av annan utmarksbruk. Vi meinte at med å studere utmarka med utgangspunkt i ei så arealkrevjande næring som reindrifta, så ville vi kunne dekkje mange ulike aspekt av utmarksbruk og -forvaltning. I forskingsprosjektet studerte vi derfor ny og fornya utmarksbruk i Midt-Noreg og spenningane dette har ført med seg i høve til den sørsamiske reindrifta. Måten vi gjekk fram på, var først og fremst å intervju brukarar og forvaltarar av utmarka om sitt forhold til og sitt syn på utmarka. I alt vart dette 22 interessante samtalar med representantar for både reindrifts- og bondenæringa, samt representantar frå landbruksforvaltninga, inkludert reindriftsforvaltninga, på lokalt, regionalt og statleg nivå.³ Gjennom desse intervjuar fekk vi eit godt innblikk i den faktiske utmarksbruken, korleis bruken blir oppfatta av ulike aktørar, og korleis bruk, endra bruk og interessekonfliktar blir handtert av forvaltningsaktørane. I tillegg til desse intervjuar har vi studert ei rekkje politiske dokument frå dei siste tiåra, om landbrukspolitikk, utmarksforvaltning og reindrift, og vi har følgd mediedebatten. Det empiriske materialet i dette kapittelet er henta frå dette forskingsprosjektet,⁴ og i teksta vil vi vise til sitat både frå intervjuar og frå dokument vi har studert.

Utmarksrettar og høve til å respondere på endring

Samfunn har til alle tider laga system rundt eigedoms- og bruksrettar. Slike system formar relasjonane som vi menneske har til omgjevnadane våre gjennom å regulere og avgrense kven som kan utnytte og kontrollere bestemte ressursar. Dei regulerer òg kven som må ta byrdene og kostnadane med ressursbruken. I eit samfunn der verdien folk ser i ein og same ressurs både er ulik og endrar seg over tid, så er systema vi har

3 Alle vart intervjuar i kraft av ei rolle som representant for anten ein forvaltningsinstitusjon, interessegruppe eller rettshavarar. Vi opplyste derfor om at full anonymitet ikkje kunne lovast, men at vi uansett ikkje skulle bruke namna deira i publikasjonane.

4 Sjølv om empirien er henta frå prosjektet Rural Rein (sjå fotnote 2), er refleksjonane og analysane i kapittelet vidareutvikla i det pågåande forskingsprosjektet Norsk utmark i endring: Mellom tradisjonelt landbruk, moderne konsum og grønn industrialisering (Govout). Dette prosjektet er òg leia av Ruralis og finansiert av Norges forskningsråd (prosjektnr. 303303).

rundt eigedoms- og bruksrettar, til ei kvar tid gjenstand for vurdering, revurdering og dragkampar (Macpherson, 1978). Når verdien ein ser i ressursar, som utmarksressursane, blir endra, ja, så endrar ein ikkje berre korleis ein held seg til landskapet dei er ein del av, men òg korleis ein ser på rettane til ressursane. Det veks fram nye måtar å gjere ting på – nye praksisar – og desse kan kome i konflikt med andre grupper med andre praksisar og behov i det same landskapet.

Mange samfunnsforskarar har den seinare tida bevega seg i dette landskapet der synet på ressursar, bruk og rettar endrar seg, og endrar seg ulikt hos ulike grupper. Fleire av desse forskarane har peikt på kor viktig samspelet mellom menneske og dei fysiske omgjevnadane våre er for landskapet og landskapsbruken. Og ikkje minst har dei gjort oss merksame på korleis dette samspelet formar forholdet mellom menneske, og at dermed landskapet kan både forme, halde ved like og endre sosiale relasjonar, og slik skape både rett og urett (Peil & Jones, 2005 Mitchell 2003; Flemsæter, et al., 2015). Blomley, som har vore ein pioner innanfor det som er kalla rettsgeografien, meiner at mange av konfliktane rundt eigedom og rettar botnar i ei spenning mellom å sjå det geografiske rommet rundt oss, og dermed også eigedom, som absolutt eller som relasjonelt (Blomley, 2013). Forstår vi rommet rundt oss som absolutt, så er dette noko som er målbart og asosialt, og lett å objektivere gjennom å trekkje grenser rundt. Da blir areal og ressursar lett skilt frå andre økologiske eller sosiale einingar. Derimot, forstår vi rommet rundt oss som relasjonelt, så er relasjonane mellom menneske, og, som vi peikar på i dette kapitlet, relasjonane mellom dyr og menneske heilt avgjerande for korleis ein held seg til eigedom og rettar – og til grenser. Landskap og eigedom blir da produsert og produsert gjennom sosiale relasjonar. I sine relativt nylege studiar av korleis samspelet mellom dyr og menneske blir spegla, eller ikkje, i lovverket har Ojalampi og Blomley (2015) og Braverman (2015) etterlyst ein betre måte å ta høgde for nettopp dyr si rolle i denne produksjonen og reproduksjonen av eigedom og rettar.

I denne samanhengen kan det vere verd å bryne seg litt på omgrepet som Donna Haraway har utvikla og skrive om i ulike samanhengar: *response-ability* (Haraway, 2008). Omgrepet spelar sjølvsagt på ordet *responsibility*, altså ansvar, men med å vri på ordet på denne måten peikar

ho på at ikkje alle har same høve til å ta ansvar – ikkje alle har same høve, kapasitet eller evne til å respondere på endringar rundt seg. Da hjelper det kanskje ikkje så mykje å seie at ein på papiret har rett til både å utforme prosessar og delta i dei. For vi er alle i ulik stand til å respondere, reagere og aksjonere på det som skjer rundt oss – vi er i ulik stand til å ta ansvar. Dette gjeld menneske så vel som dyr. Og ikkje minst gjeld det når menneske og dyr lever og agerer i tett samspel.

Haraway sitt *response-ability*-omgrep har for eksempel vorte bruka til å kaste lys over korleis samspelet mellom dyr og menneske i friluftslivet, anten det er mellom hund og eigar eller mellom friluftslivsutøvarar og ville dyr, er det som skaper det handlingsrommet ein har å halde seg til når friluftslivet endrar seg og konflikhtar oppstår (Brown, 2015; Brown & Dilley, 2012). Haraway sitt omgrep kan vere ein nøkkel til forståing når det gjeld korleis menneske og dyr har høve, eller manglande høve, til å uttrykkje, tilpasse seg og respondere til kvarandre.

Vi skal no ta med desse tankane over til den norske utmarka, nærare bestemt til dei sør-samiske områda i Midt-Norge. Her møter den sør-samiske reindrifta ei rekkje andre utmarksinteresser, og utmarksforvaltninga er på leit etter gode verktøy for å styre rettar, rettferd og rett ferd i eit landskap som både er relasjonelt, jf. Blomley (2013) og konfliktfyllt. Korleis ein rettar inn systemet som skal regulere utmarka, og kva for verktøy ein tek i bruk for å styre og kontrollere ressursbruk, er avgjerande for korleis fordelinga mellom fordelar og ulemper, inntekter og kostnader, fridom og avgrensing spelar seg ut.

Sør-samisk reindrift

Sør-samane er ei minoritetsgruppe innanfor den samiske minoriteten. Dei har eit eige språk som no er trua, og ein kultur som er tett knytt til reindrifta. Reinen treng store areal og ein fleksibel bruk sidan den har sesongvariasjonar i beitebruken. Reindrifta utgjer ein heilt sentral grunnstein for sør-samisk kultur og språk, det er ei viktig næring, men òg ein viktig identitetsmarkør. Rettane til å drive reindrift er opparbeidd gjennom bruk over lang, lang tid, mykje etter same prinsipp som andre beiterettar (Bull, 2001; Ravna, 2019). Det her er altså ikkje ein rett dei har på

grunn av at dei er samiske, det er ein rett som er utvikla gjennom alders tids bruk. Bruken er på si side definert, og avgrensa, gjennom eit tett samspel mellom menneske, reinen, vegetasjon, rovdyr, klima og topografi. Eit samspel som endrar seg frå år til år, og frå tiår til tiår. Reindriftslova stadfestar at sør-samane har rett til å utøve reindrift basert på «alders tids bruk» (§4). Både Kirsti Strøm Bull (f.eks. 2010) og Øyvind Ravna (f.eks. 2005; 2019) har peika på korleis reindriften sine bruksrettar til tider, og av somme, har vorte oppfatta som «tålt bruk» framfor å vere rettar på lik linje med andre bruks- og grunnrettar. Ravna (2005, s. 618–619) skriv for eksempel at

... selv om Høyesterett har fastlagt at reinbeiteretten er en rettslig beskyttet bruksrett, noe som også er nedfelt i reindriftsloven § 9, så har praksis vist at reinbeiteretten i mange sammenhenger er blitt sett på som en vikende rett som har måttet ta til takke med de ressursene grunneiere og jordbrukere ikke har behov for.

Gjennom å ha følgd utmarkdebatten over tid så slår det oss at det ofte synes som om mange oppfattar at grunneigarretten står generelt sterkare enn bruksretten i utmarka, så det er ikkje sikkert at ei tilsynelatande aukande favorisering av arealbruksinteresser basert på grunneigarretten framfor bruksrettar berre har med reindriften å gjere. Kanskje kan dette vere del av ein trend der ein går frå ei kollektiv til ei meir individuell orientering i ressursutnyttinga (jf. kapittel 1 i denne boka).

Rettane til reindriftssamane er tett knytt til reinen si åtferd og arealbruk, og dei er slik både etablert og skjøtta gjennom samspelet mellom folk og dyr. Rettane er altså skapt like mykje på grunnlag av dyra sine behov som av folk. Men reinen sine behov og si åtferd, og dermed rettane til å drive reindrift, er ikkje nødvendigvis kompatible med kommodifisering og ny og fornya verdsetting av utmarksressursane. Hyttebygging, energiproduksjon og eit aukande og delvis endra friluftsliv legg press på reinens naturlege levesett og dermed òg arealbruken og arealbehovet til reindriften (Risvoll & Hovelsrud, 2016). Sumeffektane av fragmentering og tap av areal kan skape eit auka behov for å transportere reinen over lange avstandar mellom sommar- og vinterbeite, noko som både er kostbart og arbeidskrevjande, og i strid med reindriftslova (reindriftsloven

§ 22). Andre stader har barrierar skapt av ulike utbyggingar leia reinen inn på andre trekkruter der nye konflikter har oppstått i møte med andre utmarksbrukarar.

Rettane er altså definert ut frå reinen sine behov, men når rettane så skal handhevast eller regulerast i møte med andre utmarksinteresser, er det, som vi no skal sjå, mest mogleg fastlagte grenser mange heller vil gripe fatt i. Det skaper problem.

Ta garden i bruk

I utmarka har ein organisert seg slik at fleire har tilgang til å utnytte ressursar på dei same areala. Forankra i eigedom, sedvane eller lovgiving kan ulike folk ha ulike rettar til ulike ressursar. I eit såkalla substansielt eigedomssyn har eigar full og eksklusiv råderett over ressursane på eigedommen. Klart definerte grenselinjer rammar inn eigedommen, og andre sin aktivitet innanfor desse grensene er å betrakte som eit inngrep i eigedomsretten. I eit praktisk-funksjonelt eigedomssyn derimot, markerer grenselinjer eit område der fleire kan ha ulike rettar gjennom kløyvd eigedomsrett (Robberstad, 1963). Ein kan litt forenkla seie at mens eigarskapet til innmarka no i stor grad er praktisert i tråd med eit substansielt eigedomssyn der eigaren har stor grad av kontroll over alle ressursane, så har utmarksbruken, i alle fall til no, i det store og heile vorte praktisert etter eit praktisk-funksjonelt eigedomssyn der det meir har vore snakk om å tilpasse bruken sin i høve til andre brukarar av det same området.

Men jordbruket kastar ikkje nødvendigvis av seg så mykje, og i lengre tid har gardbrukarar vorte oppfordra til å vere kreative og nytenkjande når det gjeld å skaffe inntekt frå garden sine ressursar. Som ein representant frå Fylkesmannens landbruksavdeling som vi intervjuar sa:

... landbrukspolitikken [...] gjer at landbruket må sjå utover skigarden for å kunne livberge seg

Og nettopp det har mange grunneigarar i landbruket gjort, og i takt med dette har interessa for og bruken av utmarka endra seg. For å forstå litt meir av bakgrunnen for desse endringane vil vi først gå eit par tiår tilbake, og henge oss opp i eit par sitat frå Stortingsmeldinga frå 1999/2000 – Om

landbruk og matproduksjon (St.meld. nr. 19. (1999–2000), s. 18): Der blir det mellom anna oppmoda til at grunneigarar skal

... ta i bruk en større del av ressursgrunnlaget på landbrukseiendommen

gjennom blant anna

... økt næringsmessig utnyttelse av utmarka

Det er neppe Stortingsmeldinga og påfølgjande politikk under dåverande landbruksminister Lars Sponheim som åleine har styrt utmarksbruken sidan årtusenskiftet, men det er nettopp ei slik utvikling vi har fått. Utmarka har fått ny og fornya ressursbruk, og grunneigarane har gradvis utvida ressursbruken og søkt å ta kontroll over fleire av ressursane gjennom for eksempel hyttebygging, tilrettelegging for friluftsliv og småkraftanlegg, ofte i samarbeid med andre aktørar. I den nemnde Stortingsmeldinga (s. 120) skriv departementet at konfliktar mellom ulike brukarinteresser i utmarka ikkje er uvanleg, og at med auka næringsverksemd i utmarka, slik meldinga legg opp til, er det:

... påregnelig at hyppigheten av slike konflikter kan øke.

Tek vi ein tur ut i utmarka, eller til avisspaltene, så ser det ut til at denne spådommen slo til. Det har vore strid om utmarka tidlegare òg, ikkje minst knytt til samisk reindrift, men med utvida bruk og fleire aktørar er det liten tvil om at striden i og om utmarka i alle fall ikkje har vorte mindre etter denne stortingsmeldinga. Så kva er det desse spenningane dreier seg om? Og ikkje minst, kvifor oppstår dei, eigentleg? Vi skal prøve å kaste i alle fall noko lys på det siste med å sjå på sør-samisk reindrift sitt møte med ny og aukande utmarksbruk. Men først vil vi reflektere litt over tre diskursive element, som ein seier på forskarspråket, i sitata frå denne stortingsmeldinga. Desse diskursive elementa er altså ord og vendingar som legg premiss for den vidare samtalen. Det ligg ei makt i språket som ein ikkje nødvendigvis ser før ein stoppar opp, ser seg tilbake, og tenkjer over samanhengen mellom tankesett, språket og korleis dette blir omsett i praksis.

Først; med å inkludere utmarksressursane som ein del av ressursgrunnlaget på landbrukseiendommen, utan ei nærare klargjering, er det fort at utmarka, i språkleg forstand, smett innanfor gjerdet der eit

eigedomssyn basert på individuelle og eksklusive rettar, slik som på innmarka, herskar. Utmarka kan her oppfattast som ei *utviding* av innmarka heller enn eit areal der ein har *rettar som følgje av* innmarkseigedommen. Dette er ei form for territorialisering (jf. Blomley, 2019), og kan av nokon òg oppfattast som ei ny-kolonisering (Fjellheim, 2016), i den forstand at oppfatningar om privat og individuelt eigarskap gradvis lek inn på areal der rettar tradisjonelt har vorte utforma etter eit prinsipp om kløyvde og kollektive bruksrettar. Ved å ta i bruk eit språk som flyttar grenser på denne måten, både i konkret og overført forstand, blir det gitt grønt lys for å sjå som sitt eige noko som tidlegare var delt.

Vidare; ordet «ta» peikar mot ein fridom til å tileigne seg noko, utan at det blir stilt vidare spørsmål ved det. Når det gjeld problemet ein då støyter på, at ein tek noko *frå* nokon, så er det skjult bak vendinga «*i bruk*». Bak invitasjonen til «å ta i bruk» utmarksareal ligg det underforstått at arealet ikkje er i bruk *frå før*, eller at det i alle fall er underutnytta. Å definere noko som ubrukt eller underutnytta er ifølgje den politiske filosofen John Locke ein viktig del av taktikken bak *appropriering* – altså det å leggje hevd på ein ressurs gjennom bruk og dermed skaffe seg eigarskap over ressursen (Locke, 1978). Oskal (Bull, Oskal & Sara, 2001) skriv om korleis Locke sine tankar om *appropriering* har gjort seg gjeldande i det samiske landskapet der areal som ikkje er nytta til jordbruk, av andre enn reindriftssamane gjerne har vorte sett på som «ikkje nytta land». Det er heller ikkje lenge sidan dåverande sametingspresident Aili Keskitalo snakka til NRK kor oppgitt reindriftssamane stadig blir over å høyre kritiske røyster om alt det «unytta» arealet som reindrifta på død og liv skal hegne om (NRK, 2014). Når ein først har fått definert noko som unytta, så står det berre att å trekkje grenser mot tilstøytande område, som det stod i leksikonet, før *approprieringa* kan seiast å vere fullbyrda og ressursen er klar til å nyttast.

Grenser, kommodifisering og sør-samisk reindrift

Når ein så vil «ta heile landbrukseigedommens ressursar i bruk», og kommodifisere utmarka, som for eksempel ved å bygge hyttefelt, produsere vass- og vindenergi, utvinne mineral – ja da oppstår det ofte konflikt. Og

konfliktar, dei har vi behov for å løyse eller aller helst unngå. Og måten vi unngår konfliktar på er å vere framsynte og *planleggje* godt. Og når vi planlegg arealbruk, da er gjerne kartet godt å ty til. Og kva anna er eit kart enn eitt sett med *grenser*. Som skil eitt frå anna, og mitt frå ditt. Gjennom planlegging søker vi å finne den optimale grensa og tilhøyrande skrankar. Sjølv om arealplanlegginga gjennom dei siste tiåra har fått stadig meir fokus på samhandling og deltaking (Sager, 1994; 2018), så har desse konsensus-orienterte prosessane i liten grad vore i stand til å handtere konfliktar. Å skape konsensus rundt ei grense eller eit sett med reglar har vore viktigare enn å skape arenaer for samhandling der planlegging er ein kontinuerleg prosess, og der kartet i større grad kan endrast i takt med eit omskifteleg terreng (Skjeggedal et al., 2020).

Med det mål å finne gode grenselinjer mellom ulike utmarksbruk har ein strategi frå styresmaktene vore å få reindrifta til å identifisere og kartleggje areal og ruter i landskapet av spesiell interesse og viktighet. Landbruksdirektoratet har leia dette arbeidet, og på nettsidene sine (Landbruksdirektoratet, 2020) skriv direktoratet at:

Reindriftas arealbruk er tilpasset skiftende naturgitte forhold og samfunnsmessige endringer. Det lar seg derfor ikke gjøre å kartfeste alle sider av reindriftas arealbruk på en helt nøyaktig måte. [...] Et tilgjengelig, konsistent og oppdatert reindriftskart er helt grunnleggende for dets verdi som planleggings- og beslutningsgrunnlag.

Det blir oppmoda til å synleggjere og verdsette ulike område, slik at ein kan skilje viktige område frå mindre viktige når arealbruk skal planleggjast og avgjerast, og at ein dermed kan planleggje anna aktivitet utanfor det som blir kartfesta til å vere viktigast. Sjølv om styresmaktene altså anerkjenner at reindrifta finn det vanskeleg å kartleggje arealbruken, og at reindriftskarta ikkje formelt sett er knytt til bruksrettane til reindrifta, så er like fullt dette eit heilt sentralt verkemiddel det blir tydd til for å løyse utfordringane med interesse- og arealbruksmotsetningar. Det her er andre brukargrupper òg oppfordra til å gjere, og til saman skal det her gi den inputen som moderne planverktøy er avhengig av. Som ein representant frå miljøverndepartementet sa i eit intervju:

Det er masse ting knyttet til moderne planlegging som, som ikke umiddelbart blir sett på som greit (fra reindriften sitt hold). Altså det å vise arealmessig på kartet (...), det å synliggjøre ting (...) det strider litt mot noen oppfatninger av hva som er riktig å gjøre da. (...) og det er veldig langt i fra en sånn rasjonalistisk planleggingsmodell som vi mer eller mindre opererer med.

De vil ikke vise det på kartet. Og det gjør jo at næringen kan bli litt sånn taper i et, i et sånt moderne samfunn hvor alt er på data, alt synliggjøres og du legger ting oppå hverandre og lissom, og hvis de er helt på siden av det så ...

Så det er metodikken med å synliggjøre ting, ja det å vise hensyn ...(...) det krever et eller annet for å få det til å fungere (...) jordbruket har jo blitt mye, mye flinkere til det.

Så er responsen frå ein reineigar vi snakka med:

Eg blir heilt gal av denne kartlegginga. Gal. 30% prosent av arealet er meint å være nøkkelområder. Men kva med dei 70 resterande?! Du kan ikkje berre kaste bort 70% av beitearealet. (...) Dette handlar ikkje om å ta vare på reinbeiteområder.

Dette sitatet er representativt for det ei rekkje representantar frå reindriften har sagt i andre intervju og uttrykt i den offentlege debatten. Frustrasjonen ser ut til å ligge i at dei oppfatar at bruksrettane dei har, blir sette under meir og meir press av eit aukande tal av interesser og interessentar som ønskjer å trekkje grenser, med meir eller mindre juridisk kraft, mellom reinbeiteområde og «sine» område og aktivitetar. Ein opplever at bruksrettane som går på tvers av grenser, mistar kraft i høve til rettane som er definert innanfor grensene.

Grunnen til at reineigarane reagerer på denne måten, er altså at ei slik kartlegging og ein slik tankegang bryt fullstendig med korleis utmarksbruken til reindriften er praktisert – i eit intrikat samspel mellom menneske, dyr, klima, økologi og topografi. Reinens grenser er av natur variable og fleksible. Derfor blir det oppfatta som ei umogleg oppgåve å trekkje ei slik grense utan at ein fjernar seg frå måten reindriften og dermed den samiske kulturen blir praktisert på (Fjellheim, 2012; Löf, 2014).

Dette er døme på to grunnleggjande ulike syn på korleis ein ser utmarka og utmarksbruken. Planleggjarar søkjer å systematisere utmarka etter ein abstrakt kartesisk logikk, etter koordinatsystemets stamfar Rene Descartes, med så klare, konkrete og synlege grenser som mogleg. Reineigarar ønskjer å tilpasse seg reinsdyra sin respons på skiftande biologiske og fysiske forhold – og dermed halde seg til meir flytande grenser i eit skiftande terreng.

Moderne lov- og plansystem strevar altså med å handsame ein slik fleksibel utmarksbruk basert på dyrs åtferd. Men samstundes, korleis det same systemet likevel vel å handsame dette, påverkar i stor grad korleis vi både formelt og emosjonelt reagerer på dyrs åtferd.

De må finne seg i å bli med på slike prosesser. Ja, altså det må bli sammenlignbart i hvert fall, deres forvaltning med den øvrige forvaltningen. Sånn at det går an å snakke litt lettere i lag.

... seier ein representant for Fylkesmannen, som meiner det er uunngåeleg at reindriffta må tilpasse seg moderne planprosessar, ikkje minst for å betre dialogen. For dersom ikkje, så blir dei verande ei gruppe som «alltid seier nei» og dermed undergrev legitimiteten til beitebruken som dei sjølve er så avhengige av. Men reindriffta føler seg her altså nærast tvinga til å tilpasse seg spelereglar til eit spel som dei ikkje er med og spelar. Eit spel som ikkje stemmer overeins med korleis ein både brukar og oppfattar utmarka. Som Siri Veland mfl. (2014, s. 296) uttrykkjer det i ein forskingsartikkel om korleis urfolks verdsbilde ikkje nødvendigvis rimar med den forståinga av verda som ligg til grunn for notidas utvikling og bruken av digitale kartverktøy:

Although Western ontologies and spatial representations reflect Western understandings of human experience, they are often inappropriate in Indigenous contexts. In efforts to be represented in courts and land management, Indigenous groups nevertheless need to engage Western spatial representations to 'claim space'.

Grensene for utmarksbruken til den sør-samiske reindriffta er styrt av biologiske og fysiske forhold som menneske i liten grad rår over. Den grensa som reindriffta i praksis brukar for å administrere og forvalte næringa, er

altså fundamentalt forskjellig frå den grensa som planmyndigheitene vil at dei alle skal halde seg til – og som dei meiner landbruksnæringa elles, likt andre aktørar i utmarka, har vorte «flinkare» til å halde seg til, som det vart sagt i eit av intervjua. Sjølv om dei juridiske beiterettane altså er basert på lang tids bruk der nettopp grensene har vore dynamiske og flytande.

Rettar, rettferd og rett ferd i det sør-samiske landskapet

Grenser blir trekte i beste meining, for å skape romlege skilje mellom mitt og ditt, og mellom rett og gale. I utmarka så vel som i andre landskap. Grenser, i lag med ei tekst som beskriv kva som er greitt og ikkje innanfor dei avgrensa områda, blir eit slikt verktøy bruka i eit forsøk på å skape ei slags romleg rettferd. Fleire geografar har hevda at meir merksemd retta mot det romlege aspektet av rettferd kan vise oss at rettferd er skapt i og gjennom geografien og landskapet, og at verken rettferd eller rett ferd er noko som er absolutt eller universelt (Brown et al., 2019; Harvey, 1996; Philippopoulos-Mihalopoulos, 2015; Soja, 2010).

Rettferd handlar om «kven får kva, når og korleis» (Smith, 1994), og det finst ulike typar av rettferd. Ein slik type er det som blant andre Waterstone (2010) omtalar som «procedural justice» – altså rettferd knytt til prosedyrane rundt fordeling. Dette handlar om at når rammene for prosessen er lagt av dei som er i posisjon til å gjere dette, så blir det tale om kva prosedyrar som skal gjeld når ein inviterer folk med i desse prosessane, og om korleis ulike grupper og individ får delta i avgjerande prosessar og dermed får ta val, løyse konfliktar og fordele ressursar. Dette handlar om kven som blir invitert inn i høyringsprosessar, kven som får uttale seg, og kven som blir høyrte. Det har for eksempel vorte peika på at sjølv om planprosessar i utmarka involverer reindrifta, så har representantane for reindrifta store problem med å følgje opp alle sakene på grunn av at få personar skal ta seg av mange saker over store areal (Rønningen & Flemsæter, 2016). Dette er vel og bra, og det er relevant å diskutere korleis den sør-samiske reindrifta så vel som andre interessentar er inkludert når det gjeld korleis dei ulike aktørane blir tekne med i

dei prosessane som blir gjennomført for å få til ei best mogleg forvaltning av utmarka. Det er for eksempel nettopp ei slik rettferd det er lagt opp til når reindrifta og andre interessentar på lik linje blir bedt om å trekke grenser rundt det som dei ser på som dei viktigaste områda for sin utmarksbruk. Men dette perspektivet på rettferd kan fort oversjå sjølve samspelet og samskapinga av rett og urett som skjer mellom aktørane – menneske og dyr – i landskapet.

For kva med sjølve føresetnadane for den rettferdige deltakinga? I eksempelet vårt er altså kartet og grensedragingar ein slik føresetnad. Og da kjem vi til ein annan type rettferd, nemleg «produktiv rettferd». Dette handlar om kven som skaper spelereglane, om kven som produserer det rammeverket som ulike partar må halde seg til (Waterstone, 2010; Young, 2011). Dei som skaper og produserer mekanismane, rammeverket og alternativa ein har å velje mellom, styrer òg dermed i stor grad kva for moglege utfall prosessane har, og dermed, i vårt fall, kven det er som set premissane for korleis utmarksforvaltninga, og deltakinga, skal gå føre seg. For i det heile å begynne å diskutere kva som er rett, rettferdig og rett ferd i utmarka, så må ein ha ein rettferdig «produksjon», og felles forståing, av dei grunnleggjande spelereglane. Ein må ha ei felles forståing og eit felles sett med omgrep, og det er her vi igjen kjem til grensene i det sør-samiske reindriftslandskapet. For når det gjeld grensedragingar i denne delen av utmarka vår, og kanskje mange andre deler av utmarka, så manglar ei slik felles grunnleggjande forståing. Medan dei grensene den sør-samiske reindrifta held seg, til er fleksible og flytande, og produsert og produsert gjennom denne vekselen mellom landskap og landskapsbruk, mellom dyr og folk, så tenkjer planforvaltninga at grensene som skal skilje ulik bruk frå kvarandre, og som skal definere rett og urett, kan einast om og teiknast opp på kontora og møteromma.

For å forstå implikasjonane av desse grunnleggjande ulike forståingane av kva ei grense er, så kan det å sjå på dette sakskomplekset gjennom Haraway (2008) og Brown og Dille (2012) sitt *response-ability*-perspektiv hjelpe oss. Dersom utmarka sine spelereglar er bygd opp rundt den abstrakte og statiske grensa på kartet, så vil reindrifta kunne bli tvinga inn i eit spel der dei ikkje har fått vere med å forme spelereglane. Konsekvensen blir at dei ikkje har same høve som andre utmarksbrukarar til å

respondere på og tilpasse seg endringar i utmarka. For at dei ulike aktørane skal ha ei nokolunde lik *response-ability*, altså likt høve til å gjere slike tilpassingar, må føresetnadane for deltaking vere basert på ein rettfærdig produksjon av eit felles sett av spelereglar. På bakgrunn av dei ulike syna på utmarksgrensene, og vekta det samstundes blir lagt på desse grensene i forvaltninga, gjer at det er grunn til å stille spørsmål om ein slik rettfærdig produksjon av spelereglar er til stades i dag. På vegen mot gode løysingar og rettfærd i utmarksforvaltninga må vi auke merksemda på korleis eit intrikat samspel mellom menneske og dyr skaper grenser, åtfærd og handlingsrom. Slik kan vi kan kanskje frigjere oss frå gamle opptrakka, konfliktfylte stiar, og heller nærme oss ei felles forståing, der alle har nokolunde likt høve til å respondere på og tilpasse seg endringar i utmarka, og dermed danne eit rettfærdig grunnlag for deltakande prosessar.

Å forvalte det ukjente

I den norske utmarka ser vi altså at kommodifiseringsprosessar ikkje berre endrar korleis vi orienterer oss når det gjeld å verdsette utmarksressursane, men dei endrar òg etablerte praksisar som bind landskap, folk og dyr saman. Og sidan det er desse etablerte praksisane som har definert dei juridiske rettane som sør-samane har til å drive reindrift, så ser vi òg at kommodifiseringa utfordrar nettopp desse. Som den politiske filosofen MacPherson (1978) har hevda, så er det når behova folk ser i ein ressurs endrar seg, at retten til ressursen blir kontroversiell.

I utmarka i dei sør-samiske områda har både reindriftda, bønder og ei rekkje andre rettshavarar ein rett til ressursbruk, og dermed ein rett til ikkje å bli ekskludert. Reindriftda rett har vore under press gjennom store delar av 18- og 1900-talet. Men som vi har sett i dette kapitlet, med den pågåande kommodifiseringa av utmarka så ser det ut til at reindriftda sitt høve til å utøve retten sin i praksis blir ytterlegare svekka. Innhaldet i rettane til dei ulike partane er og skal vere ulike, men høve til å utøve, forsvare og vedlikehalde rettane dei har, burde i utgangspunktet vere like. Men slik er det i minkande grad. Måten reindriftda har praktisert aktiviteten sin, og dermed definert rettane, har både vorte vanskelegare

å gjennomføre og den har mista noko av den avgjerande legitimiteten. Dei juridiske rettane er intakte, men høve til å praktisere dei gjennom dyr–menneske-relasjonar har vorte redusert.

Noko av problemet knyter seg nok til at mykje av reindrifta sin utmarksbruk er usynleg – i den forstand at det kan gå lang tid mellom kvar gong reinsdyra faktisk beitar eller ferdast i dei enkelte areala. Men moglegheita og potensialet som ligg i desse beiteareala, kalvingsområda og trekkvegane, er likevel viktig for reindrifta. Vi treng altså å gjere oss betre i stand til å handtere og forvalte *potensiell ferd*, i staden for berre å halde oss til *faktisk ferd*, gjennom utmarkslandskapet med all kompleksiteten det fører med seg. Blomley (2013) skriv om eigedom som «possibilities of performance» – altså eigedom som noko som gjer handling mogleg. Kanskje bør vi og snu litt på dette og tenkje over korleis vi kan forvalte utmarka ut frå ei forståing av «performance of possibilities». Vi bør altså tenkje på korleis vi kan forvalte ein potensiell, usynleg og latent bruk som er vanskeleg å kartfeste – i alle fall om vi tenkjer at kartfesting er absolutt og konstant og ikkje kan vere flytande eller skiftande.

For å illustrere dette med reindrifta så kan det altså vere behov for å bruke areala annleis, kanskje neste år, kanskje om ti, kanskje om tjuo år, avhengig av korleis reinen tilpassar arealbruken sin til skiftande beite- og kalvingsforhold. Men samstundes er nettopp bruken og utnyttinga av retten viktig for å vedlikehalde og oppretthalde rettane som ulike aktørar har (Blomley, 2013). Men kor gjentakande, kontinuerleg, føreseieleg og hyppig må ein bruk vere før ein mister legitimiteten til retten? Kva skjer med bruken, og dermed retten, etter at nye grenser for viktige område blir trekt og annan aktivitet etablerer seg i tilgrensande område? Korleis kan *tid* takast inn som eit element når grenser skal trekkjast i utmarka? Og korleis kan det stadig skiftande og flytande samspelet mellom dyr og menneske representerast i grensedragingane?

Nils Oskal (Bull et al., 2001; Bull, 2010) skriv at dersom ein skal følge tradisjonen etter John Locke sine tankar om appropriering, så er eigedomsretten til land etablert gjennom arbeid definert som kroppslig tilverknad. Ein slik tanke anerkjenner ikkje på same måte ein skiftande arealbruk skapt i samspel mellom dyr og menneske, som legg att få materielle spor. Vidare så ser vi frå måtane som reindrifta gjennom dette

dyr–menneske-samspelet «materialiserer tida», at det her ikkje berre er snakk om romleg rettferd, men at dette ikkje gir fullstendig meining om vi ikkje òg talar om «temporær» rettferd.

Skal vi våge å ta desse temporære elementa av rettferd på alvor, må vi i tilfelle tole å leve med usikkerheit, vi må anerkjenne det usynlege og la terrenget heller enn kartet vere styrande for avgjerslene vi tek. I så fall vil vi måtte akseptere at vi ikkje alltid kan trekkje ei grense når vi føler vi har behov for det. Og at det her kanskje handlar meir om å avgrense oss enn om å trekkje nye grenser mellom oss.

Det er lærdom å hente her til andre delar av utmarka. I dette tilfellet såg vi at høve til å drive reindrift som eit samspel mellom dyr og menneske vart redusert av dei moderne spelereglane der ein avgrensar utmarka, for så å «ta den i bruk». Vi ser her ei vriding frå å sjå på rettane i utmarka ut frå eit funksjonelt og praktisk perspektiv som er kollektivt orientert, til i stadig større grad å sjå utmarka som eit areal som kan avgrensast og kontrollerast ut frå eit meir individuelt orientert og substansielt syn på eigedom, der eigarskapet til grunnen er i større grad enn før òg styrande for korleis *alle* ressursane på arealet blir bruka. Dette handlar i botn og grunn om kva for demokratiske modellar vi vil skal gjelde i utmarksforvaltninga. Vi treng å stille spørsmål om vi bør vidareutvikle desse modellane frå i første rekkje handle om rettferdig deltaking til i større grad å handle om rettferd når føresetnadane for deltakinga skal formast. Slik kan vi kanskje bli betre i stand til å handtere ei endra utmarksferd.

Referansar

- Best, S. (1989). The commodification of reality and the reality of commodification: Jean Baudrillard and post-modernism. *Current Perspectives in Social Theory*, 19, 23–51.
- Blomley, N. (2013). Performing property: Making the world. *Canadian Journal of Law & Jurisprudence*, 26(1), 23–48.
- Blomley, N. (2019). The territorialization of property in land. *Territory, Politics and Governance*, 7(2), 233–249.
- Braverman, I. (2015). More-than-human legalities: Advocating an «animal turn» in law and society. I A. Sarat & P. Ewick (Red.), *The handbook of law and society* (s. 307–321).

- Brown, K. M. (2015). The role of landscape in regulating (ir)responsible conduct: moral geographies of the 'proper control' of dogs. *Landscape Research*, 40(1), 39–56.
- Brown, K. M. & Dilley, R. (2012). Ways of knowing for 'response-ability' in more-than-human encounters: The role of anticipatory knowledges in outdoor access with dogs. *Area*, 44(1), 37–45.
- Brown, K. M., Flemsæter, F. & Rønningen, K. (2019). More-than-human geographies of property: Moving towards spatial justice with response-ability. *Geoforum*, 99, 54–62.
- Bull, K. S. (2001). The right to herd reindeer in the light of the report of the Sami law committee. *International Journal on Minority and Group Rights*, 8(2), 223–234.
- Bull, K. S. (2010). Reindriftas bruksrettigheter. *Kart og Plan*, 2010(3), 174–181.
- Bull, K. S., Oskal, N. & Sara, M. S. (2001). *Reindriften i Finnmark: Rettshistorie 1852–1960*. Cappelen Akademisk Forlag.
- Fjellheim, E. M. (2016). Vindmøller truer sørsamisk kultur. *Radikal portal*. <https://radikalportal.no/2016/09/07/vindmoller-truer-sorsamisk-kultur-1/>
- Fjellheim, S. (2012). *Gåebrien sijte: en sameby i Rørostraktene*. Røros.
- Flemsæter, F., Setten, G. & Brown, K. M. (2015). Morality, mobility and citizenship: Legitimising mobile subjectivities in a contested outdoors. *Geoforum*, 64, 342–350.
- Flø, B. E. (2011). Sex, sprit og storokse – marknaden i møte med den østerdalske elgjaktetos. I M. S. Haugen & E. P. Stræthe (Red.), *Rurale brytningar*. Tapir.
- Friluftsløven. (1957). *Lov om friluftslivet* (friluftsløven). LOV-1957-06-28-16. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1957-06-28-16>
- Haraway, D. (2008). *When species meet*. University of Minnesota Press.
- Harvey, D. (1996). *Justice, nature and the geography of difference*. Blackwell.
- Landbruksdirektoratet. (2020). Reindriftskart. <https://www.landbruksdirektoratet.no/nb/reindriften/reindriften-arealbrukskart>
- Locke, J. (1978). Of property. I C. B. Macpherson (Red.), *Property. Mainstream and critical positions* (s. 15–28). University of Toronto Press.
- Löf, A. (2014). *Challenging adaptability. Analysing the governance in reindeer husbandry in Sweden*. (Ph.d.). Umeå universitet.
- Macpherson, C. B. (1978). The meaning of property. I C. B. Macpherson (Red.), *Property. Mainstream and critical positions* (s. 1–13). University of Toronto Press.
- Mitchell, D. (2003). *The right to the city. Social justice and the fight for public space*. The Guilford Press.
- NRK. (2014). *Påstand om ubenyttede arealer provoserer sametingspresidenten*. https://www.nrk.no/sapmi/_-er-nord-norge-et-odeomrade_-1.12039078
- Ojalampi, S. & Blomley, N. (2015). Dancing with wolves: Making legal territory in a more-than-human world. *Geoforum*, 62, 51–60.

- Peil, T. & Jones, M. (Red.) (2005). *Landscape, law and justice*. Novus Forlag.
- Philippopoulos-Mihalopoulos, A. (2015). *Spatial justice: Body, lawscape, atmosphere*. Routledge.
- Ravna, Ø. (2005). Oppfatningen av samiske reinbeiterettigheter som «tålt bruk» i jordskiftesaker. *Lov og Rett*, 44(10), 602-619.
- Ravna, Ø. (2019). *Same- og reindrifftsrett*. Gyldendal.
- Reindrifftsloven. (2007). *Lov om reindrift* (reindrifftsloven). LOV-2007-06-15-40. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2007-06-15-40>
- Risvoll, C. & Hovelsrud, G. K. (2016). Pasture access and adaptive capacity in reindeer herding districts in Nordland, Northern Norway. *The Polar Journal*, 6(1), 87–111.
- Robberstad, K. (1963). Kløyvd eignedomsrett. *Lov og Rett*, 162–166.
- Rønningen, K. & Flemsæter, F. (2016). Multifunctionality, rural diversification and the unsettlement of rural land use systems. I *Routledge international handbook of rural studies* (s. 312–322). Routledge.
- Sager, T. (1994). *Communicative planning theory*. Ashgate.
- Sager, T. (2018). Communicative planning. I M. Gunder, A. Mandanipour & V. Watson (Red.), *The Routledge handbook of planning theory*, 93–104. Routledge.
- Skjeggedal, T. (2020). Land use planning in disputed mountain areas: Conflicting interests and common arenas. *Journal of Environmental Planning and Management*. <https://doi.org/10.1080/09640568.2020.1812379>
- Smith, D. M. (1994). *Geography and social justice*. Blackwell.
- Soja, E. W. (2010). *Seeking spatial justice*. University of Minnesota Press.
- Store norske leksikon. (2021). *Grenser*. Henta frå <https://snl.no/grenser>
- St.meld. nr. 19 (1999–2000). *Om norsk landbruk og matproduksjon*. Landbruks- og matdepartementet. <http://www.regjeringen.no/nb/dep/lmd/dok/regpubl/stmeld/19992000/Stmeld-nr-19-1999-2000-.html>
- Veland, S., Lynch, A., Bischoff-Mattson, Z., Joachim, L. & Johnston, N. (2014). All strings attached: Negotiating relationships of geographic information science. *Geographical Research*, 52(3).
- Waterstone, M. (2010). Geography and social justice. I *The Sage handbook of social geographies* (s. 419–434). Sage.
- Young, I. M. (2011). *Responsibility for justice*. Oxford University Press.